

FERENCZI-HATÁSOK NYOMAI JÓZSEF ATTILA PSZICHOANALITIKUS ÍRÁSAIBAN*

Kassai György

József Attila pszichoanalitikai jellegű írásaiban – elsősorban a *Szabad-ötletek jegyzékében*,¹ a Rapaport-levelekben vagy a *Pszichoanalízis-komédiában* – gyakran találkozunk olyan megjegyzésekkel, gondolatokkal, ötletekkel, amelyek határozottan Ferenczire emlékeztetnek. Nem tartom például lehetetlennek, hogy József Attilának a Rapaport-levelekben kifejtett, nővéreivel kapcsolatos incesztuózus gondolatai („nem tudom a vágyamat leoldani nővéreimről”), az a szépen megfogalmazott mondat, hogy „egy beteg világ rámkényszerít egy vallhatatlan beteges világfelfogást és aztán azt mondja rám, hogy beteg vagyok”, Ferenczitől erednek. Ferenczi „A pszichoszexuális impotencia analitikus értelmezése és gyógyítása”² című értekezésében éppen az incesztuózus hajlamok brutális elfojtásában látja az impotencia egyik okát – és talán főlegesen itt arra emlékeztetni, hogy az impotencia, illetve az attól való félelem milyen nagy szerepet játszott József Attila életében. Erről tanúskodnak nemcsak a Rapaport-levelek, nemcsak a *Pszichoanalízis-komédia*, hanem az egyes költeményekben található burkolt, de félreérthetetlen célzások is, például a szárazság-motívummal kapcsolatban. Ferenczi Sándor volt József Attila egyik első pszichoanalitikus ol-

* Előadás a „Határ-lét és perem-szöveg. József Attila pszichoanalitikus írásai” című műhelykonferencián (Pécsi Tudományegyetem, 2000. március 10-11.).

¹ József Attila: *Szabad ötletek jegyzéke*. Közzéteszi: Stoll Béla. Atlantisz–Medvetánc, Budapest, 1990.

² In: Ferenczi Sándor: *Lélekgyógyászat. Válogatott írások*. (Vál. Gulyás Katalin), Kosuth, Budapest, 1991, 25–46.

vasmánya; a *Szabad-ötletek* egy mondata is arra utal, hogy a költő, de még élettársa, Judit is ismerte és elismerte Ferenczit. Szívós Mihály Szabolcsi Miklós egy megjegyzésére hivatkozva a következőket írja: „József Attila 1928-ban fogott bele a freudi tanok alapos tanulmányozásába. Fontos tény, hogy a magyar Ferenczi műveivel kezdi ezt, aki a fejlődés-lélektani aspektusra súlyt helyezett.”³

Szívós alighanem elsősorban a *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében* című alapvető Ferenczi-műre⁴ gondol, amely a női öl iránti vágyat a kontinensek felmerülésével és egyes tengerek kiszáradásával, a szárazföldre vetett halóseinknek az elveszett tenger iránti nosztalgijával magyarázza: fantazmáinkban a női öl helyettesítené az elveszett tengert, a magzatvíz pedig az anyatestbe vetített óceán szimbóluma lenne. A tengerek kiszáradásának katasztrófája után az őszallatok egy másik állat testébe való behatolással próbálták biztosítani a szaporodást; a nemi aktus az anyaméhbe való visszatérés fantazmatikus úton való megkísérlése. Ezt látszik bizonyítani a csecsemőnek az anyatesttel kapcsolatos viselkedése; a szoptatás békés orálerotikus korszaka kannibalisztikus fázisba torkollik, írja Ferenczi, a csecsemőnek fogai nőnek, ezekkel akarná mintegy felfalni a szeretett anyát, aki végül is kénytelen az elválasztással védekezni. Ferenczi hozzáteszi, hogy véleménye szerint a fogak libidinális tendenciák kielégítésére szolgáló eszközök, amelyekkel a gyermek megpróbál az anyatestbe behatolni.

Milyen ismerősen hat mindez József Attila költészetében! Nemcsak a *Kései siratóra*, az „ettelek volna meg!”-féle sorokra és az anya felfalására utaló egyéb variánsokra gondolok, például:

Ím, anyját falta föl magzatja
vonítva s mohón e cseléd.
Két kézzel tépte emlejét,
ahogy most önmagát szagatja.
Nem emlékezik arra persze,
mint vette vérét és tejét...

(*Egy büntető-törvényszéki tárgyalás irataiból*)

³ In: Tasi József (szerk.): „A Dunánál”. *Tanulmányok József Attiláról*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1995. 64. old.

⁴ Ferenczi Sándor: *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Pantheon, Budapest, 1928. Újraközölve: Filum, Budapest, 1997.

Nemcsak az „öl” és „ölel” szavak egybefűzésére, ami a szerelmi aktus szadista komponensére való utalás is lehet (pl. az *Amit szivedbe rejtessz* című költeményben, *A Dunánál*ban vagy a *Pszichoanalízis-komédiá*ban, ahol az „értelmes” Gyömrői megállapítja, hogy József Attila a koituszt ölésnek fogja fel). Nemcsak a *Vallomás* felelőtlen csecsemőjére, aki gyermekként él az anyatestben és nincs szüksége a külvilágra, nem kell saját magáról gondoskodnia, hanem elsősorban a *Világosítsd föl* soraira:

„Nézz a furfangos csecsemőre:
bömböl, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlőre,
növeszti körmét és fogát.”

A furfangos csecsemő egyébként Ferenczi tudós csecsemőjére⁵ emlékeztet, aki a felnőttek álmaiban és fantáziáiban a mindentudó gyermeket szimbolizálja, többek között a pszichoanalízis gyermekképének metaforájaként.

Ezek a sorok szinte szó szerint visszhangozzák a *Katasztrófák*ban megfogalmazott tézist. Ugyanilyen feltűnő megfelelést találunk Ferenczi-
nek az anyatest és a tenger közötti szimbolikus analógiára utaló tézise és József Attila nem egy, Szigeti Lajos által is idézett⁶ verssora között.

Egykor egy sejt a tengerben kikelt,
hadd jusson el már örökös öledhez!
(*Aki szeretni gyáva vagy*)

Tengerem ölelő karok
meleg homályú, lágy világa.
(*Már régesrég...*)

... s nem is úszhattam a sodorral szembe
kedves öledben!...
(*Elmaradt ölelés miatt*)

⁵ Der Traum vom gelehrten Säugling, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1923 (XIX/70)

⁶ Szigeti Lajos Sándor: „iramló fényt a tengeren” Menekülés- és teremtésmítosz József Attila lírájában. In: „A Dunánál”, 92–105. old.

Kell már ahhoz a testhez is az ágy,
mely úgy elkapott, mint a vizek sodra.

Míg nyugtalanul forgott nagy, lágy habokon az az éj,
a csónak alatt hűvös öblögetési kotyogván,
én nyugtomat ott leltem piros ölben...

(Balatonszárszó)

Fölszív a vágy, mint patakot a hőség.
Mind mélyebbről bugyog e szerelem.
El nem apad, nehogy keserü könnyed
gyűljön tengerré szilaj öleden.

(Szaggatlak, mint a fergeteg)

És természetesen a *Zöld napsütés hintált*, amely Szigeti szerint a születés traumáját írja le (a tenger, vagyis az anyatest kiveti, partra, szárazföldre dobja a csecsemőt), míg Ferenczinél a születés az egyén síkján való megisméltése annak a nagy katasztrófának, amely többek közt a mi állatőseinket is a szárazföldi élethez való alkalmazkodásra, a kopolyúval lélegzésről való lemondásra kényszerítette a tengerek kiszáradásakor. Thalassális regresszióként is felfogható József Attila híres disznóképe: „egy pillanatom nem volt nemes; sem langyos, édes kellemes, mint disznónak a pocsolójában” (*Számvetés*). „Láttam a boldogságot én, / lágy volt, szőke és másfél mázsa [...] Ledőlt a puha, langy tócsába [...]” (*Eszmélet*).

Ugyancsak Szigeti emlékeztet arra, hogy József Attilánál a víz már 1926-tól egyértelműen női princípiumként jelenik meg.

S a víz a sok vad ajándéktól
kijön értük, előnti őket,
hanem hiába zúg, zúgása
erősbíti az éneklőket.

A lányok dalát: Tenger vagyunk,
keserü só vagytok ti bennünk, –
a fiúk dalát: Partok vagyunk,
keserü tenger vagytok bennünk.

(Szeretők lázadása)

„A föld úgy vágyik vissza a vízbe, mint férfi az asszonyölbe”, írja később Szigeti, „ez a magyarázata a korai versek felfokozott, kérkedő szexualitásának, fallikus szimbólumok gyakori szerepeltetésének.”

József Attila korai verseiben a szeretők ujjából források fakadnak, lehelletük jégtömböket olvaszt (*Szeretők*), a szomorúfűz patakot keres.

De patakra nem találok,
Mindenütt csak fagyot látok.
S patak kéne, napfény kéne,
Lehevernék az ölébe.
(*Szomorúfűz*)

Az *Ódában* a szeretett nő fürdővízzel várja a költőt, a *Ha nem szorítsban* fényben fürdik, az *Árnyékokban* a tengerből kell kifognia a kéjt, Flóra a megáradt Dunára emlékezteti, ugyancsak Flórának el kell pirulnia, ha megérti, mit jelent a „szól a szellő, szól a víz”. A *Szabad-ötletek* tanúsága szerint az „első nőt” József Attila költészetében a ritkás erdő alatti langy tó idézi. Ugyanakkor a szárazság szerelemhiány is: „száradok, törődöm... éltető, friss nedvek nagy eres husomba nem öntenek kedvet...” Z. Karvalics László tanulmánya erre számos más példát is talált:⁷ „és most könnyezve hallgatom,/ a száraz ágak hogy zörögnek” (*Talán eltűnök hirtelen*) stb. Mindezt Karvalics Bernáth Béla pécsi tudós „A szerelem titkos nyelvén” című gyűjtésével igazolja, ahol „a száraz szóval alakult és más, fenyegetéseket tartalmazó szólások” című fejezetből kitűnik, hogy a „száraz” jelentésbokra az „impotens” vagy időlegesen impotens, a nem életre aktuálisan nem alkalmas vagy attól megfosztott személyre is vonatkozhatott.

De nemcsak a *Katasztrófákban* kifejtett elméletekre és megfigyelésekre visszahangoznak egyes József Attila-sorok. A *Szabad-ötletek jegyzékében* például ezt olvassuk:

„Érdekes, én a cselekvésbeli motorikus levezetést tudtam belé e [mármint trágár] szavakba s azért nem használtam őket, mert szavakkal nem elégülhet ki az ember és azért nem elégítettek ki a cselekvések, mert szavak nélkül sem elégülhet ki az ember / ennek csak az lehetne

⁷ In: *Liget*, 1995/4. 50–56. old.

az eredete, hogy e szavak miatt megverték – ez tehát a verő számára motorikus kielégülés volt.”

A trágár szavak és a motorikus kielégülés közötti kapcsolatra Ferenczi „A trágár szavakról – adalék a szexualitás lappangási korszakának lélektanához” című tanulmányában⁸ mutat rá. Miután felelevenít néhány olyan esetet, amikor a kúra során a páciensnek, de magának az analitikusnak is nehezebb esik ugyanazt a dolgot inkább az egyik, mint a másik nevével megjelölni, a következőket állapítja meg:

„A trágár szóban sajátos erő lakozik, mely a hallgatót mintegy arra kényszeríti, hogy a vele megnevezett tárgyat, a nemi szervet vagy funkciókat kézzelfogható valóságban képzelje el... Feltételezhetjük, hogy e szavaknak mint olyanoknak meg van az a képességük, hogy a hallgatót emlékképek regresszív-hallucinatorikus felelevenítésére kényszerítsék... Ha pedig csatlakozunk Freud felfogásához, mely szerint a lelki gépezet az egyén fejlődése során egy motorikus-hallucinatorikus reakció-centrumból fejlődik a gondolkodás szervévé..., akkor arra kell következtetnünk, hogy a trágár szavakhoz olyan sajátosságok tapadnak, melyekkel a lelki fejlődésnek bizonyos korábbi szakaszában minden szó fel van ruházva. ... A trágárság kimondása [azonban] fokozott mértéken mutatja azt, ami a legtöbb szónál alig hogy jelezve van, ti. hogy *minden beszéd véghez nem vitt, abbahagyott cselekvést helyettesít*. A trágár szavak szóképzeteinek motorikus elemekkel való ily erős keveredése, éppúgy, mint a hallott trágárságnak szenzorikus-hallucinatorikus jellege, fejlődési zavar következménye lehet. Ama szóképzetek olyan fokán maradhattak vissza a beszéd fejlődésének, amelyen a szavak még sokkal erősebben voltak motorikus elemekkel keveredve.”

A trágár szavak tehát motorikus erővel bírnak, de kielégülni velük nem lehet. Pótcselekedeteknek számítanak, és Ferenczi szerint a lappangási idő kezdete előtt jelennek meg, miután a gyermek már korlátozta polimorf-perverz ösztöneit. Elfojtásuk a beszéd fejlődésével, a képzeleti azonosság fokozatos megszűnésével, elhalványulásával függ össze. Ferenczi egyik betegét, aki gyerekkorában trágár szavakat gyártott és írt le, éppúgy megfenyítették, mint a gyermek József Attilát. A trá-

⁸ In: *Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában*. Dick Manó, Budapest, 1918. Újraközölve, in: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Bp., 2000. 131–138. old.

gárságok tehát nemcsak szimbolikus szexuális agressziót, lemeztelenítést hajtanak végre, ahogy Freud írja a viccről szóló értekezésében, hanem valódi motorikus reakciót is kiválhatnak. A költészet ún. gyújtó, vagyis cselekvésre készítő hatása nem utolsósorban a (rejtett vagy nyílt) szexuális utalásokkal is magyarázható; politikai és szexuális szabadság egy tőről fakadnak, Reich és József Attila freudomarxizmusa egyaránt erre mutat.

Egyébként talán a freudomarxizmusra is Ferenczinél talált ösztönzést a költő. Ferenczi tanulmányt közöl a *Nyugat*ban, „Pszichoanalízis és társadalompolitika”⁹ címmel. Miután megállapítja, hogy a németországi, ausztriai és magyarországi forradalmak után a pszichoanalízis új lendületet kapott, emlékeztet arra is, hogy a pszichoanalízis a filozófiai és politikai nézeteket is az emberi pszichológia megnyilvánulásainak tekintti. Egyetlen politikai irányzat vagy párt mellett se köti le magát, hanem megvárja, amíg jelentkezik egy „individuálszocialista” irányzat, amely ugyanúgy számot vet az egyén boldogságra való törekvésével és függetlenségi hajlamaival, mint a közösségi élet megszervezésével járó, gyakran nehezen elviselhető kényszerekkel. A tanulmány befejező részében a freudistákat a társadalomtudomány és a szocialisták részéről ért támadásokkal kapcsolatban megjegyzi, hogy a történelmi materializmusból kiinduló gondolkodók és politikusok alighanem sikeresebben fejthették volna ki működésüket, ha azoknak, akiknek sorsát megjavítani igyekeztek, nemcsak anyagi, hanem lelki világával is törődtek volna. Ezek a politikusok rájöttek, folytatja Ferenczi, hogy tévedtek, amikor a pszichológiai szempontot elhanyagolva kizárólag a gazdasági szempontokat vették figyelembe. Belátván e mulasztásukat, újabban érdeklődni kezdenek a pszichoanalízis iránt. Ezeket a politikusokat Ferenczi óva inti attól, hogy az adleri individuálszichológiához csatlakozzanak, amely a hatalomvágnak a szexualitás elé való helyezésével talán jobban vonzaná őket. Hasonló gondolatokat fejteget Ferenczi már 1913-ban „A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről” című munkájában.¹⁰ Szó van itt egy olyan individuálszocialistikus irányról, amely a társadalom érdeke mellett az egyén boldogságát

⁹ In: *Nyugat*, 1922/8. 554–555. old. Újraközölve, in: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Bp., 2000. 72–74. old.

¹⁰ In: *Nyugat*, 1913/16. 704–711. old. Újraközölve, in: *Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában*. Magvető, Budapest, 1982., 158–174. old.

is részesíti figyelmében, a kitörésekhez vezető társadalmi elfojtás helyett a vad ösztönök energiájának értékesítését, átszellemítését alkalmazza, és ezzel a fejlődésnek paroxizmusoktól, revolúcióktól mentesebb, nyugodtabb és egészségesebb menetét biztosítja.

Feltehető tehát, hogy ezek a Ferenczi-írások is ott vannak *A város peremén* utolsó előtti szakasza, az odakint működő termelési erők és az idebent dolgozó ösztönök harmóniájának megszerkesztésére irányuló elképzelések mögött.

Végezetül annyit, hogy Ferenczi és József Attila között nemcsak gondolati, hanem lelki rokonságot is érzek – például a szeretetvágy vagy az (áttételes) apa-, vagyis tekintélykeresés kapcsán és talán más vonatkozásokban is. Ez azonban egyelőre nem egyéb pusztán megézésnél. Lehet, hogy Ferenczi jobban megértette volna József Attilát, mint a költő analitikusai, és azon is eltűnődhetünk, vajon emezeknél sikeresebben analizálta volna-e őt. Mindenesetre az a megrendülés, amelyet Ferenczi klinikai naplójának egyes leírásai, vallomásai keltenek az olvasóban, nem áll távol a *Szabad-ötletek* kiváltotta megdöbbenéstől.